A metaforák és a fordítói szabadság

Eliisa Pitkäsalo

„Egy kép többet mond ezer szónál" – az ismert közmondás jól kifejezi a kép és a szó között lévő mély kapcsolatot, legyen az akár írott, akár hangzó szöveg. A kép segítségével rövidebb idő alatt több információhoz juthatunk, mint a szavakkal valaha is. Ez a gondolat megérdemli, hogy részletesebben is kifejtsük. Az írott szöveg – műfajától függetlenül – mindig nagy számú nyelvi képet tartalmaz. Ez a jelenség a nyelv természetéből fakad, mint ahogy azt George Lakoff és Mark Johnson 1980-ban megjelent *Metafors we live by* című művükben kifejtették a kognitív metaforaelmélet címszó alatt. A kognitív metaforaelmélet szerint a metafora univerzális módon épül be a gondolkodás szerkezetébe és ebből eredendően a nyelv szerkezetébe is (Lakoff és Johnson 1980).

A nyelvi képek használatát a szépirodalomi művek jellegzetességének szokás tartani, pedig a metaforák – akár élő, akár rögzített jelentésű formájukban – különféle nem irodalmi (pl. publicisztikai, szakmai-tudományos) szövegekben is megtalálhatók. Tanulmányomban a különböző szövegtípusokban előforduló nyelvi képek transzportálási lehetőségeit tárgyalom, figyelmet fordítva arra, hogy a szövegtípus milyen módon szabja meg azokat a határokat, amelyeken belül a fordító viszonylagosan szabadon választhat különböző fordítási stratégiák közt a metaforák transzportálásakor.

Szövegtípus

Az elemzés alapjául Katharina Reiss (1971) funkcionális megközelítésű fordításelméleti modellje szolgál, amely szövegtípusokra épül. Reiss a szövegeket tartalom-, forma- és felhívásközpontú, ill. audio-mediális szövegekre (a terminusok magyarul, lásd Klaudy 1999: 56) osztja fel, és megvizsgálja, hogy az egyes típusokban, melyek a központi feladatok. A formaközpontú szövegekre példaként különböző szépirodalmi műveket sorol fel. Modellje szerint a vers is a formaközpontú szövegekhez tartozik. Ezzel nem teljes mértékben értek egyet. Véleményem szerint a szépirodalom fordítása során nem *elsődlegesen* a szöveg formájára kellene összpontosítani, hanem sok más nézőpontot is figyelembe véve egyfajta kompromisszumot kellene kötni a forrásnyelvi szöveggel.

Erre a kérdésre Reiss fordításelméletének mélyebb vizsgálata kínál megoldást. Későbbi tanulmányukban Katharina Reiss és Hans J. Vermeer (1986) a szövegek típus szerinti felosztását tárgyalják, és azt a következtetést vonják le, hogy bizonyos műfajok (pl. regény) fordításakor inkább a szövegtipológiai kérdésekre kell figyelni, és nem csupán a szöveg műfaj szerinti felosztására (Reiss és Vermeer 1986: 104).

Reiss és Vermeer szövegtipológiai modellje szerint a szövegek lehetnek informatív, expresszív, illetve operatív jellegűek. Informatív szövegekhez olyan szövegfajták tartoznak, amelyek feladata tartalmukra nézve elsődlegesen az információ-közlés. Ilyen szövegek közé tartoznak például a használati utasítások, a hírek és az üzleti levelezés különböző formái. Az expresszív szövegtípushoz tartozó szövegek írója esztétikai szempontok alapján dolgozza fel a szövegét (ezek gyakran szépirodalmi szövegek), míg az operatív szövegtípusnak az a célja, hogy a befogadót meggyőzze valamiről, vagy akár rá is kényszerítse az olvasóra az akaratát. (Reiss és Vermeer 1986: 115–116). Operatív szövegtípus alkotására Reiss különböző meggyőzési stratégiákat sorol fel, mivel ilyen jellegű, a befogadó befolyásolására törekvő szövegek célja nem érhető el csupán az informatív vagy az expresszív szövegtípusra jellemző eszközökkel (ld. Reiss 1976).

A szövegek nem mindig egyértelműen csak az egyik típushoz tartoznak, ugyanúgy, ahogy a műfajok határai sem tiszták. A szövegtípusok összemosódására kiváló példa Risto Isomäki finn író 2005-ben megjelent regénye, a *Sarasvatin hiekkaa*, amelynek magyar fordítása 2010-ben készült el *Elsodort világok* címen (a fordítási projektről ld. Pitkäsalo 2011). Isomäki sci-fi-regények közé is besorolható műve a fordítócsoportot komplex kérdés elé állította: milyen követelményeket támaszt a műfaji konvenció és a szöveg tipológiai besorolása a fordítóval szemben?

A regény fordításakor a különböző tudományterületekhez tartozó terminusok (pl. technikai, állattani, növénytani, földtani stb.) transzportálásában hű fordításra került sor. Ez a megoldás a sci-fi jellegével magyarázható, mivel a tudományos sci-fi egyik komponense a *science,* a tudomány. Ez csak látszólag ütközik össze a fordítástudomány jelenleg domináns elméleteivel, amelyek szerint a fordítás célja nem a szavak és a mondatok, hanem a tartalmak transzportálása (ld. pl. Vehmas-Lehto 2008: 18–22). A nagyobb egységek átültetését viszont tulajdonképpen a sci-fi másik komponensének, a *fiction,* a fikció feladatának tarthatjuk, attól függetlenül, hogy sok esetben a tudományos szöveg fordítójának legalább ugyanannyira mélyen – ha nem mélyebben – kell értelmeznie a szöveg gondolatmenetét, értenie például a terminusok mögött rejlő tartalmakat, mint a szépirodalom fordítójának. Nagyvonalakban, a fordító a fordítási folyamat alatt a sci-fi-szöveget két szekcióba osztja, tudományos és fiktív részre, és a tudományos rész adatait – ezek valószerűségétől függetlenül – pontos információként kezeli és a lehető legegzaktabb megfelelőit keresi a szövegben felbukkanó technikai terminusoknak. A fiktív rész fordításakor pedig szabadabban viszonyulhat a fordító például azokhoz a kérdésekhez, amelyek a szöveg képi világának a transzportálásával kapcsolatosan kerülnek fel.

Ily módon Risto Isomäki sci-fi-regénye szövegtipológia szerint besorolva nemcsak *expresszív*, hanem *informatív* címszó alá is kerül. A regény azon kívül, hogy tudományos terminusokkal és szövegrészletekkel zsúfolt, *operatív* jellegű is, mivel a regény tartalmára nézve egyfajta pamflet is: az író aktívan részt vesz a környezetvédelmi munkában, így ezzel a regénnyel is befolyásolni kíván: nemcsak az olvasók véleményét a környezetvédelem fontosságáról, hanem a mai politikai vezetők környezetvédelemhez kapcsolódó döntéseit is.

A nyelvi képek

Az összes szövegfajtában – a nyelv metaforikus jellegétől adódóan – találkozunk kifejezésekkel, amelyek különböző nyelvi képekből erednek. Feltevésem szerint a nyelv metaforikus jellege a fő oka annak, hogy az adott nyelv lexikája folyamatosan változik és megújul. Ily módon a lexikát poliszemikusság, sokértelműség jellemzi. Tiina Onikki-Rautajääskö (2008) tanulmányában a finn nyelv metaforikus rétegeit vizsgálja, és számos példa segítségével a nyelv fejlődésének egyik lényeges okát mutatja meg: a kultúra változásai, az új metaforák és metaforikus kifejezések hatnak a nyelvre mind a lexika, mind a struktúra szintjén. Onikki-Rautajääskö lexikai szinten megvizsgálva a rétegeket, néhány számítástechnikában használt idiómát említ: ilyen például maga a *háló*, a *szobák* és az *ösvény* (Onikki-Rautajääskö 2008: 5).

A számítástechnikában használt *ösvény* hasonlóképpen metaforikus, mint a már klisévé vált példa, AZ ÉLET EGY ÚT fogalmi metafora, amely átszövi a mindennapi nyelvhasználatunkat. Amikor *tévutakról* beszélünk, amelyekre az ember az élete során tévedhet, *akadályokról*, amelyeken át kell mennie, illetve arról, hogyan talált valaki életének új *irányt*, a kifejezés hátterében mindig megtalálható AZ ÉLET EGY ÚT fogalmi metafora.

AZ ÉLET EGY ÚT fogalmi metaforával összeköthető egy globális felmelegedéssel kapcsolatos kifejezés, a *szénlábnyom*, illetve az *ökológiai lábnyom*. Az utunk során különböző nyomokat – így lábnyomokat is – hagyunk magunk után. Ez a metaforikus idióma nem csak AZ ÉLET EGY ÚT fogalmi metafora elterjedése miatt érthető, hanem azért is, mert a kép (image) az emberi testtel kapcsolatos. Maria Kela (2007) a testrészekkel kapcsolatos metaforákat vizsgálja a bibliafordításokban, és azt a következtetést vonja le, hogy ha az adott kép valamelyik testrésszel kapcsolatos, ez univerzálisan érthető. Ezt a feltevést antropomorfikus modellnek nevezi. A modell szerint, minél szorosabban kapcsolódik a kép az emberi testhez, annál univerzálisabban érthető, és fordítva, minél távolabbi a kapcsolat a kép és a test között, annál több kultúra-specifikus információ szükséges, hogy a kép érthetővé váljon a célnyelvű kontextusban (Kela 2007: 141).

Az életet nemcsak úthoz hasonlítjuk, az élet szakaszait gyakran az évszakokkal kötjük össze. Ezt a metaforát nagyon szívesen használják a költők, például Berzsenyi Dániel *A közelítő tél* című versében, amely az ősz-kép segítségével arról ír, hogy élete a vége felé tart. Maga az „ősz" szó is kétfelé mutat a magyar nyelvben: az évszakra és a színre, amely általában az idősebb emberek hajára jellemző. Ez jó példa arra, milyen módon van berögzülve a metafora lexikai szinten a nyelv szerkezetébe.

Fordítói szabadság

Hol rejlik a fordítói szabadság határa? Susan Bassnett szerint főként a szépirodalom fordításakor tartozik a fordító feladatához, hogy a tartalom és a forma között kompromisszumokat kell kötnie. A fordítás minden esetben a fordító értelmezése a forrásnyelvű szövegről: a fordító egyaránt olvasó is, de a fordítási folyamat alatt az általános olvasónál mélyebbre kell merülnie a forrásszöveg világába, majd a forrásnyelvű szöveget átkódolnia a célnyelvre (Bassnett 1995: 100). A szépirodalmi (expresszív) szöveg fordítója viszonylag szabadon választhat a különböző fordítási stratégiák (átváltási műveletek) közül, különféle lexikai, grammatikai, stilisztikai és pragmatikai műveleteket alkalmazhat. Ezek lehetnek kötelező vagy fakultatív jellegűek, automatikusak vagy nem automatikusak (Klaudy 1999: 147).

A fordítónak több lehetősége van a metaforák esetében is. Ha a metafora létezik a célnyelven is, és mint olyan, érthető a célnyelvű szöveg olvasója részére, a metaforát egyszerűen meg kell őrizni. Viszont, ha a metafora nem ismert a célnyelvű olvasónak, a fordítónak három lehetősége van: átviheti a célnyelvű környezetben ismeretlen metaforát a célszövegre, és ily módon, idegenítő stratégiát használva emlékeztetheti az olvasót a szöveg idegen eredetére. Ezen kívül a fordító használhat honosító stratégiát is: az idegen metafora helyére tartalmilag megfelelő célnyelvű metaforát kereshet. A harmadik lehetőség elsősorban a nem-irodalmi, a szakmai szövegek fordításakor gyakori, de a szépirodalmi szövegek esetében is előfordul, amikor a fordító nem a metaforát viszi át, hanem a metafora tartalmát magyarázza. A szakmai szövegek fordítása során – a szöveg informatív jellegének köszönhetően – a célnyelvű szövegnek minél pontosabbnak kell lennie, és minél egyértelműbb tartalmakat kell közvetítenie a befogadó számára.

Vegyük példának a *mindennapi kenyér* kifejezést. A *kenyér* konkrét jelentésén kívül, sok metaforikus jelentést hordoz magában (Benjamin 2007: 44). Az egyik a *mindennapi kenyér* szópár segítségével vizsgálható. A szópár legalább kétféleképpen értendő. Megtaláljuk benne a metonímia egyik típusát, a *pars pro toto* (egy része az egésznek)-jelentést. Esetünkben a *kenyér* konkrét jelentésére utal, ilyenkor a jelentése *élelem*. Ezenkívül megtaláljuk benne a kenyér bővebb

metaforikus jelentését is, ami szerint a Miatyánk-imában nemcsak mindennapi élelmet, hanem mindennapi megélhetést, boldogulást kérnek a keresztények. Amikor ezt a metaforikus jelentést fordítjuk le például olyan kultúrakörnyezetben élőknek, ahol a kenyér nem a mindennapi étkezés része vagy nem annyira fontos eleme, azzal a kérdéssel állunk szemben, melyik fordítási stratégiát használhatjuk – és ezt mennyire szabadon tehetjük – ennek a metaforikus jelentésnek a transzportálásakor.

A fentebb bemutatott funkcionális fordítási modell szerint a befogadó nézőpontjából kiindulva a fordítónak legelőször el kell döntenie, a kifejezés melyik oldalára helyezze a hangsúlyt. Itt azonkívül, hogy a döntés a forrásszöveg és a forráskultúra mély ismeretét igényli, a szöveg funkciójának és ily módon a típusának a megvizsgálására is sor kerül. Ha például keresztény-vallásos vagy más expresszív szövegről van szó, maradhat a metafora vagy az idióma olyan formában, amelyben ez le van fordítva a célnyelvű bibliában – mármint, ha a biblia le van fordítva a szóban forgó nyelvre. Ha nincs használatban a bibliafordítás, kultúrafüggő, melyik szemantikai elemmel fejezhető ki a metaforikus kifejezés, amely a mindennapi élelmet, illetve megélhetést jelenti. Ha viszont a fordítandó szöveg elsődlegesen informatív vagy akár operatív jellegű, nem kell feltétlenül keresnünk a helyettesítő idiómát, hanem csak ennek tartalmát kell transzportálni a célnyelvre, ily módon megőrizve a szövegfajta egyértelműségének követelményét. Ilyen egyszerűsítő stratégia például az EU-beszédek fordításakor kívánatos, főleg, ha a szöveg fordítása közvetítő nyelve(ke)n keresztül folyik. A metaforikus kifejezések könnyen veszíthetnek az erejükből, az érthetőségükből, ha például az egyik fordító rosszul értelmezi azt. Taina Pitkänen (2011) az Európai Parlamentben tartott beszédek fordításait vizsgálja meg a cikkében, és arra a következményre jut, hogy a beszédek sokat veszítenek az eredeti színességükből, amikor fordított (írott) formában jelennek meg. Ilyen jellegű egyszerűsítés jellemző a fordítási célnyelvű szövegeknek, amelyet több fordításkutató is alátámaszt (ld. pl. Toury 1995, Chesterman 1997).

A metaforák fordításakor a fordítónak több szempontot kell vennie figyelembe. Azon kívül, hogy számol a szöveg műfaji konvencióival és a szövegtipológiai jellegzetességeivel, tekintettel kell lennie a metafora fordíthatóságával (ill. fordíthatatlanságával) kapcsolatos nyelvi és kulturális tényezőkre is; az általuk szabott határokon belül hozhat döntéseket. Ily módon a fordító szabadsága közel sem határtalan, de éppen e határok felfedezése , és a belőlük fakadó problémák megoldása okozza a legtöbb örömet a fordító munkájában.

Irodalom

Bassnett, S. 1995. *Teoksesta toiseen*. (*Translation Studies*. Routledge 1991.) Oittinen, R. (ed.) Translated by Helander, K. *et al*. Tampere: Vastapaino.

Benjamin, W. 2007. Kääntäjän tehtävä. (Ered. Die Aufgabe des Übersetzers, 1923.) In: T. Kilpeläinen (ed.) *Kääntökirja. Kirjoituksia kääntämisen filosofiasta*. Translated by Lehto, L. Tampere: Eurooppalaisen filosofian seurary. 39–52.

Chesterman, A. 1997. *Memes of Translation. The Spread of Ideas in Translation Theory*. Amsterdam: John Benjamins.

Kela, M. 2007. *Jumalan kasvot suomeksi. Metaforisaatio ja erään uskonnollisen ilmauksen synty*. Jyväskylä: Jyväskylän yliopisto.

Klaudy K. 1999. *Bevezetés a fordítás elméletébe*. Budapest: Scholastica.

Lakoff¸ G. & Johnson, M. 1980.*Metafors we live by*. Chicago: University of Chicago Press.

Onikki-Rantajääskö, T. 2008. Kielikuvia kaikkialla. In: Onikki-Rautajääskö, T. & Siiroinen, M. (eds) *Kieltä kohti*. Helsinki: Otava.

Pitkänen, T. 2011. "Onko suomen kielen ymmärtämisemme vajaantunut?" *U*-johdosten käyttö alkuperäissuomessa ja käännössuomessa. In: Hekkanen, R, Penttilä, E. & Siponkoski, N. (eds.) *MikaEL - Kääntämisen ja tulkkauksen tutkimuksen symposiumin verkkojulkaisu* Vol. 5 (megjelenés alatt)

Pitkäsalo, E. 2011. Translating the Eco-political Program of *Sarasvatin hiekkaa* by Risto Isomäki. In: Carayol, M. (ed.) *Le fantastique et la science-fiction en Finlande et en Estonie*. Paris: L'Harmattan. (megjelenés alatt)

Reiss, K. 1971. *Möglichkeiten und Grenzen der Übersetzungskritik*. München: Max Hueber Verlag.

Reiss, K. 1976. *Texttyp und Übersetzungsmethode. Der operative Text*. Monographien Literatur + Sprache + Didaktik 11. Heidelberg.

Reiss, K. & Vermeer, H. J. 1986. *Mitä kääntäminen on. Teoriaa ja käytäntöä*. (Ered. *Grundlegung einer allgemeinen Translationstheorie*. Tübingen: Max Niemeyer Verlag, 1984.) Translated by. P. Roinila. Helsinki: Gaudeamus.

Toury, G. 1995. *Descriptive Translation Studies and Beyond*. Amsterdam: John Benjamins.

Vehmas-Lehto, I. 2008. Onko käännöstutkimuksessa särmää? In: Helin. I. & Yli-Jokipii, H. (eds) *Kohteena käännös. Uusia näkökulmia kääntämisen ja tulkkauksen tutkimiseen ja opiskelemiseen*. Publications of the Department of Translation Studies IV. Helsinki: Käännöstieteen laitos, Helsingin yliopisto. 13–42.